

FELEKEZETI OKTATÁS ÚJ SZEREPEKBEN

AMIKOR A MÖGÖTTÜNK HAGYOTT ÉVEK felekezeti oktatásügyét vizsgáljuk, többféle megközelítés létezik. Lehetséges a kormányzat felekezeti intézményekkel kapcsolatos tevékenységének elemzése. Érdemes megfigyelni az egyházak, felekezetek oktatáspolitikájának változását valamint az egyházakat közösségi érdekek közvetítőjeként értelmezve a vallási, felekezeti közösségekhez kötődő társadalom oktatási magatartásának alakulását. Tanulmányunkban ezen területek áttekintése után összefoglaljuk a változások fő irányát. Ezek a következők: a felekezeti oktatási intézmények oktatási rendszerbeli tényerésének újabb hulláma, a felekezeti intézményhálózat rendszerré épülésének jelei, a szektorközi kölcsönhatások erősödése valamint a hátrányos helyzetű régiók és társadalmi rétegek oktatásának határozottabb felvállalása.

A felekezeti oktatás az oktatáspolitika és a társadalmi igények tükrében

A 2010-es kormányprogramban megfogalmazott oktatáspolitikai célok között nem szerepelt sem a felekezeti oktatásra, sem a vallásoktatásra vonatkozó kitétel, hiszen jóval átfogóbb témaik kerültek tárgyalásra. A dokumentum a versenyképes munkaerő megeremtését, a munkaerőpiac „hozzáférhetővé” téTELét valamint a társadalmi szolidaritás megerősítését, az egyenlőtlenségek kiegyenlítésére való törekvést tekintette az oktatás központi feladatának. Ebben a tevékenységen lehetséges szövetségesekként, támogatókként szerepeltek az egyházak (az önkormányzatok és a civil szervezetek mellett), ami megfelel az egyházi szereplőkkel kapcsolatos európai oktatáspolitikai normáknak. A konkrét szakpolitikai dokumentumok áttekintése alapján megállapítható, hogy a felekezeti oktatási intézményekre vonatkozó intézkedések és jogszabályi feltételek a szektorsemlegesség elvét tükrözik. A szimbolikus megnyilvánulások (tanévnyitók helyszínének megválasztása, a felekezeti oktatási intézmények jubileumain való részvétel) elemzése alapján viszont elmondható, hogy a kormányzati szereplők kommunikációjában egyértelműen hangot kap a felekezeti oktatás erényeinek hangsúlyozása, ezek példaként állítása más oktatási szektorok szereplői elő. Egy konzervatív kormányzattól nem meglepő módon elsősorban a vallási és nemzeti tradíciókhoz való kötődésüket, az értékalapú nevelést, a közösségek iránti áldozatkészségeket és a szolidaritásra nevelést méltatják.

Jelen tanulmány célja azonban nem a politikai és médiászereplők kommunikációjának elemzése, sokkal fontosabbnak tartjuk a felekezeti oktatási szektor változásainak és társadalmi összefüggéseinek vizsgálatát. A változások sokszínű folya-

matából négy fő trendet azonosítottunk, az egyik a térnyerés, a másik a rendszerré szerveződés és centralizációs törekvések, a harmadik a szektorközi kölcsönhatások növekedése s a negyedik a hátrányosabb rétegek felé fordulás.

A felekezeti oktatási intézmények iránti társadalmi igények feltárásához kevés friss adattal rendelkezünk. Átfogó vizsgálat az ezredfordulón történt a felekezeti középiskolákat választókról (*Pusztai 2004*), a 2005-ös és a 2009-es oktatási közvélemény-kutatások valamint az ifjúságvizsgálatok adatbázisaiból az utóbbi időben elmaradt az a változó, amiből a felekezeti iskolafenntartó azonosítható lett volna. Ezért az előbbiek elemzésekor a felekezeti iskolás kapcsolatokkal rendelkezőkről, az utóbbiakból a vallásosan nevelt fiatalokról tudtunk képet kapni,¹ míg a népszámlálási adatokból azok köre azonosítható, akik valamely vallási közösséghoz tartozónak mondták magukat, s emiatt a felekezeti oktatás potenciális fehasználóiként jönnek számításba (*Pusztai 2011a*).

A vallásosság változásának fő tendenciái a gyengülő intézményes kötődés, a maga módján vallásosság túlsúlya, az individualizálódás, a társadalmi státusbeli és generációs törésvonalak mentén csökkenő különbségek (*Tomka 2010*). Az ifjúság vallásosságára kifejezetten az elitizálódás jellemző, tehát az utóbbi két évtizedben a magasabban kvalifikált fiatalok között nőtt a vallásosak, az egyházakhoz kötődők aránya (*Rosta 2013a*). Az ezredfordulón kimutattuk, hogy bár a felekezeti iskolát választók összességében jóval vallásosabbak, mint a korosztályuk, nem kizárolag a tradicionálisan vallásos vagy megújult vallásosságú körökből kerülnek ki, két-harmaduk heterogén valamint nem vallásgyakorló családokból érkezik (*Pusztai 2004*). Az utóbbi két csoportra is jellemző volt, hogy vagy a direkt vallásos nevelés vagy az erkölcsi fejlődés reményében, vagy az iskola vallásos jellegében gyökerező lélekörben bízva választottak iskolát (*Pusztai 2004*). A 2009-es oktatási közvélemény-kutatás szerint a felekezeti iskolákat a tanulóval való törődés, a személyes odafigyelés, a hátrányos helyzetű valamint a fogyatékos tanulók együttnevelése terén tartják kiemelkedőnek. 2005-ös adatok szerint a felekezeti iskolákról tapasztalattal bírók körében felülréprezentált az egyházi vallásosak aránya, de döntő többségük maga módján vallásosként definiálta önmagát. Ez azért volt fontos felismerés, mert világossá vált, hogy nem lehet a felekezeti iskolákat választókat az egyház tanítása szerint vallásosak körével azonosítani. Ők egy szélesebb körből, azok közül kerülnek ki, akik valamilyen módon kötődnek az egyházakhoz, vallási közösségekhez, megbíznak azok oktatási intézményeiben. Hogy közülük kik azok, akik felekezeti iskolafelhasználókká is válnak, az attól függ, kinek van szándéka és persze lehetősége ezeket igénybe venni.

Arról, hogy kik azok, akik egyházakhoz, vallási közösségekhez kötődnek, legfrissebb információink a 2011-es népszámlálási adatokból vannak. Értelmezésüket

¹ Az oktatási közvélemény-kutatás kérdése a következő volt: „Van-e egyházi iskolába járó tanuló az Ön családjában, vagy ismeretségi körében?”, az ifjúságkutatás kérdése: „Vallásosan nevelték, nevelik Önt ott-hon?“.

viták kísérik, de tény, hogy 2011-ben a teljes népesség 54,7 százaléka, vagyis lényegében minden második ember azt nyilatkozta, hogy vallási közösséghöz, felekezethez tartozik.² A 2013 őszétől kötelezően választható iskolai hittan órára jelentkezők vallásosságáról, társadalmi háttéréről nincsenek részletes adataink, de az, hogy az első és az ötödik évfolyamra beiratkozók országos aránya szintén 50 százalék körül van, az előbbi adatot látszik megerősíteni.

1. táblázat: Vallási, felekezeti közösségekhez kötődők a népszámlálási adatok szerint, 2001, 2011

	2001	2011
Nemleges válasz	14,5	18,2
Megnevezi a felekezetet	74,6	54,7
Nem válaszol	10,8	27,1
Összesen (N)	10 198 315	9 937 628

Megjegyzés: 2001-ben a kérdés a következő volt: „Vallása, hitfelekezete?” amelyre pozitív válasz adható azok részéről, akit valaha megkereszteltek; míg a 2011-es „Mely vallási közösséghöz, felekezethez tartozónak érzi magát?” kérdés a jelenlegi, vállalt odatartozásra utal (Rosta 2013b; Máté, Tóth & Nagy 2013).

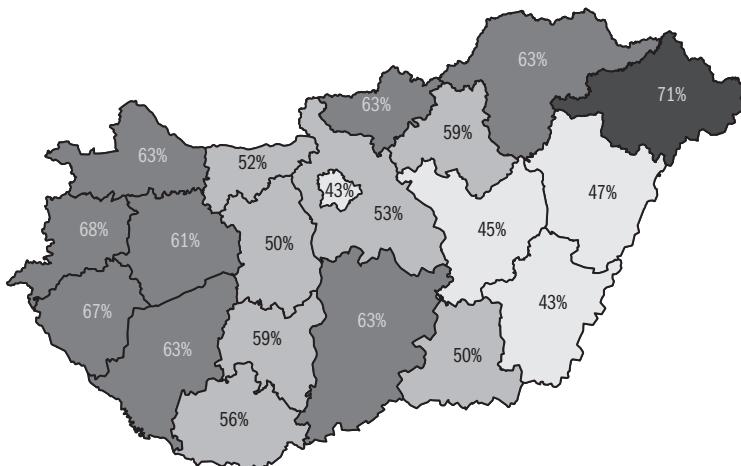
Az oktatáskutató azonban nem állhat meg az országos áttekintő adatoknál. Témánk szempontjából különösen figyelemre méltó, hogy a vallási, felekezeti közösségekhez nem tartozók vagy az ezt elhallgatók a legnagyobb arányban a fővárosban valamint Békés, Jász-Nagykun-Szolnok és Hajdú-Bihar megyében fordulnak elő, ahol a válaszadók több, mint fele tartozik ebbe a körbe. Miközben a vallási, felekezeti közösségekhez tartozók aránya Észak-Magyarországon, a Dunántúl nyugati részén és Bács-Kiskun megyében, többnyire a katolikus vidékeken eléri vagy megközelíti a kétharmadot. Igen jelentősek tehát a regionális különbségek.

Mivel a felekezeti iskolások körében végzett ezredfordulós vizsgálatunk az egyházi iskolák funkciójának jelentős regionális eltéréseire világított rá, érdemes odafigyelnünk a vallásosság és az iskolázottság összefüggéseire. Az ezredfordulón a felekezeti iskola diákjai körében a vallásosság és társadalmi státus különböző mutatóinak együttes elemzésével hat, társadalmi státus és vallásosság tekintetében igen különböző összetételű családi miliótípuszt azonosítottunk (Puszta 2004). A további elemzéseink során rámutattunk arra, hogy a felekezeti iskolák tanulóinak összetétele társadalmi státus szempontjából heterogénebb, mint a homogén intézmények irányába kasztosodott nem felekezeti szektor iskolái (Puszta 2009). Fontosnak tartjuk tehát a potenciális iskolafelhasználók jellemzőinek és az iskolahálózat területi mintázatainak összefüggését. A népszámlálás iskolázottságot és

2 Sok szó esik a 2001-es adatokhoz képest kimutatott változásról, de ha figyelembe vesszük a két adatfelvétel közötti módszertani eltéréseket, vagyis azt, hogy a 2011-es kérdés megfogalmazása szorosabb és aktuális közösségi kötődésre utal, a kikérdezés módja megváltozott, valamint a válaszmeztetők aránya megmagyarázhatatlanul jelentős növekedést mutat (Rosta 2013b; Máté, Tóth & Nagy 2013), megállapítható, hogy az adatok összehasonlíthatósága korlátozott. A felekezeti hovatartozásra adott nemleges válaszok mérsékelte növekedése inkább arra vall, hogy valószínűleg nem történt drámai átrendeződés.

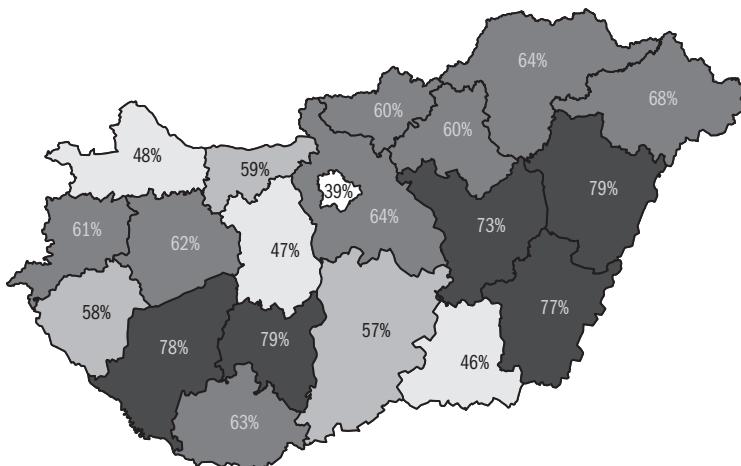
vallásosságot egyszerre vizsgáló adatainak elemzése nyomán megállapítható, hogy Dunántúl északi részén és Budapesten a magasabb iskolázottságúak vannak túlsúlyban a vallási közösségekhez tartozók körében, míg az ország más régióiban az érettségit nem szerzők jelentik a többséget. A vallásosak a legalacsonyabb iskolázottsági összetételek az ország délkeleti megyéiben, ahol háromnegyedük nem tudott érettségit szerezni, bő felüknek pedig legfeljebb az általános iskola nyolcosztályát volt lehetősége befejezni.

1. ábra: Az önmagukat vallási, felekezeti közösséghoz tartozónak vallók aránya, megyénként

Forrás: Népszámlálás 2011, KSH.

2. ábra: Érettségivel nem rendelkező vallásosak aránya a megye összes vallásosához képest

Forrás: Népszámlálás 2011, KSH.

Hazai és nemzetközi vizsgálatok is igazolták, hogy a vallásosság komolyan hat a gyermekevelésre, az iskolaválasztásra és az iskolai karrierre (Nagy 2003; Tomka

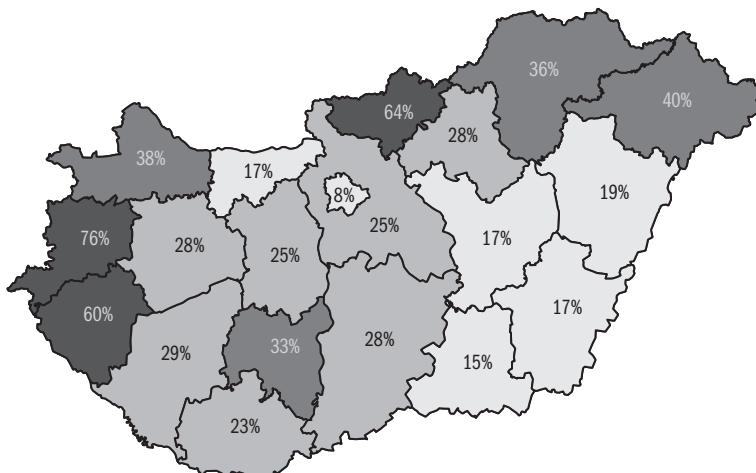
et al 2008; Puszta 2009, 2011a). A valamely felekezethez vagy közösséghöz tartozók gyermeknevelés szempontjából a többiekktől eltérő tulajdonságokkal rendelkeznek (Lenski 1961; Greeley 1975; Karády 1997; Lehrer 1999). A vallásos nevelés jelentős hatással van a magyar fiatalok magatartására. A Kutatópont által készített Magyar Ifjúság 2012 kutatás adatai szerint, akik vallásos nevelésben részesültek, többen érzik úgy, hogy viszontszeretik őket, nagyobb arányban bíznak a közintézményekben, s kevesebben kerülnek kábítószer használók társaságába. Azonban Magyarországon a fiatalok majd kétharmada értékelte úgy, hogy nem nevéltek vallásosan. Az utóbbi években körük nem bővült, miközben a vallásosan nevelt fiatalok aránya a válaszukat elhallgatók javára csökkent. Úgy tűnik, hogy nemcsak a vallásos nevelés ténye, hanem a válasz felvállalása is jelentős mértékben függ az egyén regionális és társadalmi kontextusától, mert a neveltetés szellemiségevel kapcsolatos válaszmegtagadás Budapesten és Pest megyében volt a legnagyobb arányú. Vallási kérdésekről általában is a gimnáziumot végzett szülők gyermekei nyilatkoztak legkevésbé, a legmagasabban kvalifikált anyák gyerekei körében pedig az átlagosnál több volt a válaszmegtagadó.

2. táblázat: A vallásos nevelésben részesült 15–29 éves fiatalok aránya, 2008 ill. 2012 (%)

	2008	2012
Vallásos nevelésben részesült	34,7	26,9
Nem részesült vallásos nevelésben	62,4	63,1
Nem tudja	1,0	1,9
Nem válaszol	1,9	8,1
Összesen (N)	8076	8000

Forrás: Ifjúság 2008; Magyar Ifjúság 2012.

3. ábra: A vallásos nevelésben részesülő fiatalok aránya, megyénként, 2012

Forrás: Magyar Ifjúság, 2012.

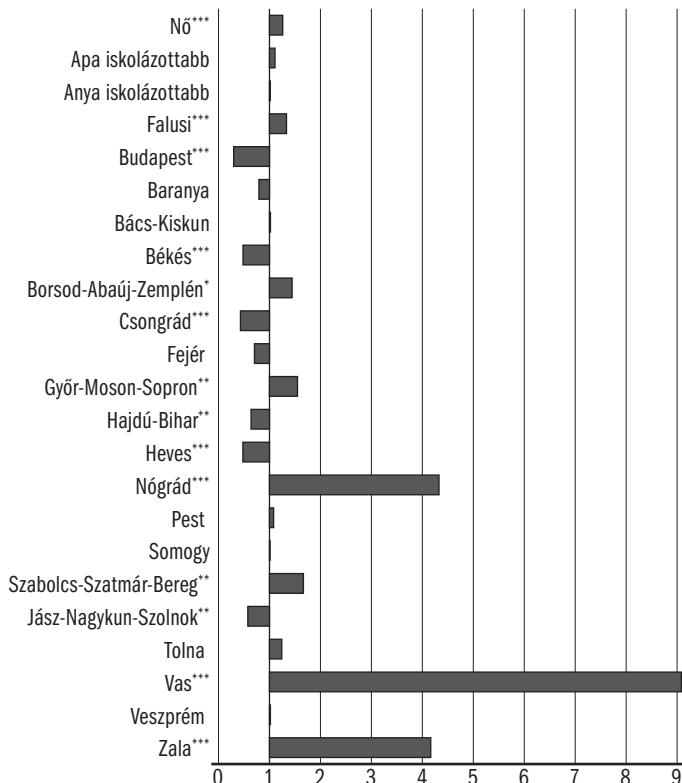
Mivel a szülők iskolázottsága sem két-, sem többváltozós elemzés során nem mutatott összefüggést a vallásos nevelésben részesüléssel, a területi sajátosságok nyomába eredtünk. A vallásos nevelésben részesülő fiatalok területi elrendeződése egybevág a népszámlálási adatok alapján bemutatott regionális változatossággal. Jellegzetes térbeli mintázat reprodukálódik a válaszmegtagadásban is. Budapesten és Pest megyében a fiatalok majd egyötöde (19 százalék) nem ad világos választ a vallásos nevelés kérdésére, s ezzel a neveltetésük világnézeti orientációját elhallgatók aránya az ország szívében kétszerese az országosnak. Azon fiatalok aránya, akik vallásos neveltetésükönél nyilatkoznak, Budapesten a legalacsonyabb (8 százalék). Az ország délkeleti megyéiben a fiatalok kevesebb, mint egyötöde válaszolta azt, hogy vallásos nevelésben részesült, miközben kiugróan magas a vallásos nevelésben részesült fiatalok aránya Dunántúlon és Észak-Magyarországon.

Az ezredfordulós vizsgálatunk rámutatott, hogy a vallásosság más társadalmi háttér tényezőkkel való kombinálódása eltérő kompozíciókat eredményez a felekezeti iskolák intézményi kontextusában (*Pusztai 2004*). Emiatt kérdés, hogy a magukat vallásos közösségekhez tartozónak vallók azonos vagy eltérő társadalmi státusúak a különböző régiókban.

Az adatok alapján megállapítható, hogy azokban a megyékben, ahol a magukat vallásos közösségekhez tartozónak vallók és a vallásos nevelésben részesülők az átlagnál többen voltak, a magasabban kvalifikált szülők gyermekei inkább részesültek vallásos nevelésben, mint az alacsonyan kvalifikált szülőké. Azokban a megyékben viszont, ahol a teljes népességen a vallásos közösségekhez nem tartozók, a vallásos nevelésben nem részesülők vannak túlsúlyban, ott a magasabban kvalifikált a szülők kevésbé nevelik gyermeküket vallásosan. Budapest egyedi vonásokat mutat abban a tekintetben, hogy miközben nagyon kiugró a nem vallásosan nevelők aránya, az iskolázottság szerint nem tér el összetételük a vallásosan nevelőktől.

Megvizsgáltuk, hogy a társadalmi státus legbefolyásosabb mutatói hogyan hatnak az otthoni vallásos nevelés megyénkénti változatosságára (4. ábra). A családi vallásos nevelésben való részesülés esélyére a szülők iskolázottsága még a többszempontú összehasonlításban sem gyakorolt szignifikáns hatást 2012-ben. A nők és a falun élő fiatalok szignifikánsan nagyobb eséllyel tapasztalnak vallásos nevelést. A megyék elemzésbe való bevonásával a településtípus hatása mérséklődik, de szignifikánsan pozitív marad. A logisztikus regressziós együtthatók egyéb változók kontrollja alatt érvényesülő hatása azt mutatja, hogy az ország nyugati és északi-északkeleti szegélyén élőknek van a legnagyobb esélye vallásos nevelésben részesülni. Viszonylag nagy valószínűséggel vallásosan nevelik az ország délnyugati és középső területén felnövőket, azonban a főváros és az ország délkeleti területeinek fiataljai csekély valószínűséggel részesülnek ilyen szellemű nevelésben. Az oktatáskutató számára érdekes kérdés, hogy a felekezeti iskolák melyik régióra építik inkább az intézményhálózatukat.

4. ábra: A családi vallásos nevelésben való részesülés esélye megyénként a nem, a szülők iskolázottsága és a lakóhely településtípusának kontrolljával (logisztikus regressziós együtthatók)

Forrás: *Magyar Ifjúság*, 2012.

A felekezeti oktatási szektor téryerése

A rendszerváltozás idején nyilvánvaló volt, hogy a totális állami oktatási rendszer nemcsak a társadalmi egyenlőség és integráció biztosítását képtelen ellátni, hanem a vallásosság mentén szerveződő csoportok saját kultúra átadására vonatkozó igényeit is korlátozza (Kozma 1992; Tomka 1992). Az ezredfordulón úgy tűnt, hogy a szektor elérte maximális kiterjedését (Imre 2005), azonban a kétezres évek közepétől újabb, ám az előzőtől jóval szolidabb emelkedési hullám kezdődött. Ez különösen amiatt tűnt meglepőnek, mert egybeesett a tanulókorú népesség számának csökkenésével.

Megvizsgáltuk, hogy hogyan alakultak az általános iskolai, gimnáziumi, szakközépiskolai tanulói és intézményi mennyiségi mutatók az ezredfordulótól 2012-ig (3. táblázat). Az általános iskolákban, ahol a leglátványosabb volt a tanulói létszámcsoökkenés (kétszázezer tanulóval lett kevesebb), a felekezeti iskolákban ennek

csupán egyhetede jelent meg létszámnövekedésként, s miközben a feladat-ellátási helyek száma hatszázzal csökkent, ennek valamivel több, mint ötödével nőtt az egyháziak száma. A gimnáziumi tanulók lélekszáma viszont összesen is mintegy tízenháromszor növekedést mutat, amiből az egyházi gimnáziumok mintegy tízezer tanulóval képviseltették magukat. Míg a gimnáziumi feladat-ellátási helyek száma közel kétszázzal nőtt, a felekezeti szektorban ennek mindössze az ötödével. Megfigyelhető, hogy a felekezeti szektor minden oktatási szinten inkább az önálló intézményeket preferálja a feladat-ellátási helyek számának növelésével szemben, hiszen a felekezeti iskolafenntartók a kohézív iskolai közösségek létrehozására törekednek. A kutatásaink szerint fontos erőforrásuk az együttműködő tantestület, a diákok számára a tanulás után is elérhető tanár (*Pusztai 2004, 2009*). A felekezeti iskolát választó szülők is a tanításon messze túlmutató, kiterjesztett tanárszerep gyakorlását várják el, melynek központi magja a tanulóval való közvetlen, személyes kapcsolattartás (*Bacska 2008; Pusztai 2009, 2011a*).

3. táblázat: A felekezeti oktatás aránya a magyarországi oktatási rendszerben (%)

	Általános iskola		Gimnázium		Szakközépiskola	
	tanulók	feladat-ellátási helyek	tanulók	feladat-ellátási helyek	tanulók	feladat-ellátási helyek
2001/2002	4	4	13	14	2	3
2002/2003	4	4	13	13	2	2
2003/2004	4	4	14	13	2	3
2004/2005	4	5	14	13	2	3
2005/2006	5	5	14	13	2	3
2006/2007	5	5	14	13	2	3
2007/2008	6	6	15	13	2	3
2008/2009	6	6	15	13	2	5
2009/2010	6	7	15	14	3	4
2010/2011	7	7	15	14	3	5
2011/2012	8	9	17	15	4	6

Forrás: *Oktatás-statistikai évkönyv 2005/2006; Statisztikai tájékoztató. Oktatási évkönyv 2011/2012*.

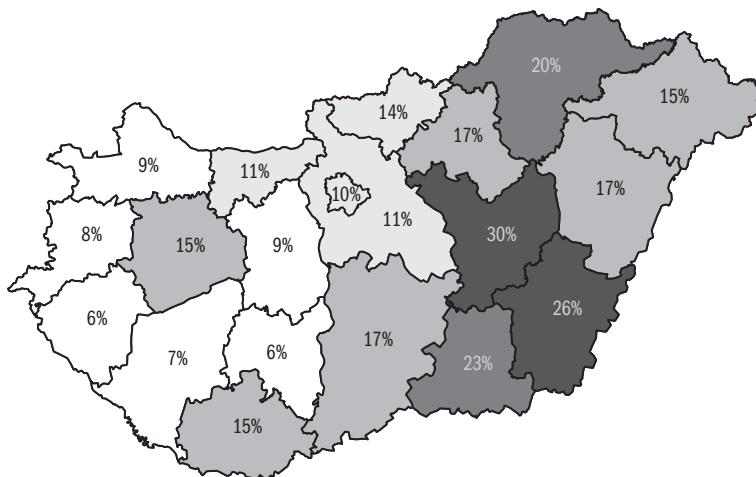
Sokáig úgy tűnt, hogy a szakképzéshez az egyházak nem képesek igazán jelentős hozzájárulást nyújtani, hiszen ezen a téren kevesebb hagyományra támaszkodhattak. A kilencvenes években kifejezetten a speciális, marginalizálódott társadalmi csoportok támogatására indítottak ilyen intézményeket (*Györgyi 1993*). Úgy tűnik, hogy a felekezeti szektor a szakképzésben is kész a növekvő szerepvállalásra, hisz miközben a szakközépiskolások összlétszáma majd harmincezer fővel csökken, az egyházi szakközépiskolások lélekszáma ötezer fővel bővült. Az oktatási statisztikákban közölt adatok azt mutatják, hogy az enyhén növekvő szakiskolás létszámok is érintik a felekezeti szektort, hisz míg létszámuk több mint ötezerrel

bővült, a felekezeti intézményekben tanulóké ezernyolcszázzal, igaz, ezzel együtt is csupán a feladat-ellátási helyek 4 százalékát, a tanulólétszám 3 százalékát mondhatják magukénak.

Megállapítható tehát egyrészt, hogy a demográfiai hullámvölgy ellenére a felekezeti szektor minden iskolatípusban képes volt bizonyos növekedésre. Másrészt ahol csökkenés mutatkozik az állami szektorban (általános és szakközépiskolák), ott ez nem a felekezeti szektor elszívó hatása miatt történt. Lényeges tanulság az is, hogy mindez nem a 2010 utáni kormányzati ciklus oktatáspolitikai törökvései eredményezték, hiszen a folyamat már az évtized közepén elkezdődött, s az arány növekedés 2010 után nem gyorsult fel drámaian egyik iskolatípusban sem. A felekezeti oktatás az előzőnél szolidabb mértékű második expanzióját az általános iskolák szintjén járászt a kistelepülési intézmények helyzetének ellehetetlenülése okozta. Míg a kvázi állami szektorban középfokon a gimnáziumok elszívták a szakközépiskolás tanulók egy részét, a felekezeti intézményekben ez nem következett be.

A felekezeti iskolahálózat területi elrendeződése a vallásosság adatainak fényében válik igazán beszédessé. Kérdés ugyanis, hogy a vallási közösségekhez tartozók és az intézmények adatait tartalmazó térképek hogyan illeszkednek egymáshoz. Ha jobban szemügyre vesszük, a felekezeti szektorhoz tartozó általános iskolai feladat-ellátási helyek megyénkénti arányának képe a vallásosak elrendeződését mutató térkép fordítottja, azaz azokban a megyékben a legsűrűbb a felekezeti iskolahálózat alapfokon, ahol a magukat vallásosnak mondók és a vallásos nevelésben részesült fiatalok aránya a legalacsonyabb.

5. ábra: Egyházi általános iskolák (feladat-ellátási helyek) aránya megyénként az összes általános iskolához (feladat-ellátási helyhez) képest

Forrás: Oktatási Hivatal, 2013.

Mi lehet ennek a magyarázata? Ha a szülői és a tanulói szükségletek oldaláról nézük, valószínű, hogy ahol magas a vallásosak aránya a társadalomban, ott a vallás-

gyakorló családoknak kevésbé van szükségük arra, hogy a családitól idegen szubkultúrájú nyilvános iskola helyett egy alternatív iskolafenntartó iskoláiba irányításuk gyermekéiket. Ha az iskolafenntartó egyházak oldaláról szemléljük, az alacsonyabb vallásossággal jellemző régiókban egyértelműen aktuális a missziós célok kitűzése. Kérdés, hogy a missziós cél a vallási megújulás támogatására vagy az egyházak társadalmi küldetésének betöltésére, azaz az elesettek, az alacsony státusúak segítésére vonatkozik (*Tomka 2007*).

Az alapfokot meghaladó szintű tanulmányok terén nemcsak a kevéssé vallásos területek közé tartozó Békés, Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megyékben, hanem a vallásos dominanciájú Borsod-Abaúj-Zemplénben is sűrű a felekezeti iskolahálózat, illetve Bács-Kiskun megyében is elég jelentős az intézményi ellátottság. Az utóbbi évek felekezeti iskolaátvételei leginkább Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, továbbá jelentős mértékben Heves, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Csongrád megyében zajlottak. Mi ezekben a megyékben a közös? Ezekről a területekről a vallásosság és iskolázottság együttes elemzésekor egyértelműen az derült ki, hogy itt az alacsony státusúak vannak többségen a vallásosak között, vagyis úgy tűnik, a felekezeti oktatási intézmények új expanziós hulláma az alacsony státusú vallásos hátterű tanulók iránti felelősségvállalás jegyeit hordozza magán.

Rendszerré szerveződés és centralizációs törekvések

Amikor az 1990-es években a felekezeti iskolák megnyíltak, illetve újraindultak, még nem beszélhettünk egyházi oktatási rendszerről, s felekezeti rendszerekről sem. 2013-ban is csak az oktatásügy statisztikai adatsoraiban létezik egységes egyházi oktatási rendszer. Minél közelebbről vizsgálunk egy felekezeti szisztemát, annál inkább felismerjük annak belső tagoltságát. A katolikus egyházhhoz tartozó iskolák egy része szerzetesrendi oktatási intézmény, s ezen a kategórián belül az egyes szerzetesrendek egymástól független iskolahálózata létezik. Emellett működnek egyházmegyei fenntartású intézmények, amelyek püspökségenként szerveződnek rendszerré, valamint egyházi szociális szervezetek által fenntartott iskolák. A református egyházból iskolafenntartók lehetnek a gyülekezetek és az egyházkerületek, a kisebb lélekszámú egyházakban sem feltétlenül közvetlenül maga az egyház mint szervezet a fenntartó, hanem annak valamely szervezeti egysége, alapítványa. Ez a belső, felekezeten belüli strukturáltság eltérő nevelési-oktatási tradíciókat, feladatmegosztást takar. A speciális nevelési értékeket és pedagógiai konцепciókat megfogalmazó iskolafenntartók teszik színesebbé a szektor belső viszonyrendszerét (*Pusztai 2004*).

Miközben a belső fenntartói tagoltság fennmaradt, kimutathatók annak jelei, hogy az egyházi oktatás egy-egy belső egységén belül határozottan érlelődik a rendszerré szerveződés folyamata. A népesebb felekezetek oktatási intézményeinek szintenkénti arányát elemezve azt lehet látni, hogy nem elszigetelt iskolák lé-

tesítésében gondolkodnak, hanem egymásra épülésben. Ezekben az intézmények számát tekintve bő 60 százalék az óvodák és az alapfokú oktatási szint részaránya, míg a kisebb létszámú felekezetek esetében az intézmények maximum a fele alapfokú. A katolikus és református oktatási rendszer tehát az intézmények számát tekintve már nem fejre állított piramis, amilyennek az ezredfordulón tűnt, 2013-ra a talpára állt.

A rendszerré szerveződés jegyében az utóbbi időben megerősödtek a korábban megalakult pedagógiai intézetek, szakszolgálatok, melyek egyrészt szolgáltató-támogató, másrészt ellenőrző szereplőként jelennek meg az iskolák minden napjában, s ezzel egységesítő hatást gyakorolnak. Az is megfigyelhető, hogy a nagyobb iskolafenntartó egyházak legfelsőbb grémiumában a pedagógiai szakszolgálatok mellett tovább működnek az oktatási felelősök, akik adminisztratív, stratégiai kérdésekben való koordinációs feladatokat látnak el, s ők a felekezetek közötti és az oktatási kormányzattal való párbeszéd fontos szereplői.

Az egyes intézményekben az újraindulás pillanatától tapasztalható volt a pedagógiai *ars poetica* megfogalmazására való törekvés, a sajátos lelkiség lényegének megragadása és megismertetésén való munkálkodás. Korábban ez inkább egyedi, iskolánkénti, majd az ezredfordulótól fenntartói szintű tevékenység volt. Már a kilencvenes években megkezdődött a rendszerré szerveződés intézményi és egyházi jogszabályi hátterének kiépítése. A kétezres évek második felében pedig megfigyelhető a stratégiaépítés szándéka, főképpen a hosszú távú tervezés, a társadalmi szerepvállalás, a fő értékekkel és gyengeségekkel való szembenézés, a kitörési pontok keresése. Ez már a rendszerbe szerveződés csalhatatlan jele, de egységes cselekvésről még mindig csak fenntartásokkal beszélhetünk. A katolikus egyházból a centralizált működésnek nagyobb hagyományai vannak, a protestánsoknál az autonómiából eredő partikularizmus visszatérő probléma,³ miközben a lokális egységekre építkezés fontos erőforrás is. De felekezettől függetlenül létező jelenség, hogy néhol összehangolatlan intézményfejlesztés történik az azonos településeken vagy régiókban, illetve még az azonos felekezethez, de más fenntartóhoz tartozó intézmények is egymással versengő, egymás helyzetét megnehezítő riválisokká válnak. Így az egyre centralizáltabbá váló, s előbb-utóbb vélhetően a többi-nél magasabb hatékonysággal működő állami oktatási szektorral szemben könnyen versenyhátrányba kerülhetnek, ezért valószínűleg a jövőben újra előtérbe kerülhet az irányítási, szabályozási centralizálás kérdése.⁴

3 A református egyházból már a két világháború között is viták folytak e kérdésről (Rébay 2013).

4 Megjegyezzük, nemcsak a közoktatásban, hanem az utóbbi években a felekezeti felsőoktatásban is elkezdődött egyfajta centralizálás és racionalizálás, melynek során karokat olvasztottak be vagy integráltak, miközben a képzés is profitisztításon ment keresztül.

A szektorközi kölcsönhatások

A rendszerváltás utáni években, amit az „iskolaháborúk korának” is nevezünk (Korzenszky 2000), a felekezeti és az állami-önkormányzati iskolák markáns különbsége kapott hangsúlyt a szakmai és a laikus közvéleményben egyaránt, valamint az egymás iránti bizalmatlanság, az egymással folyó versengés, sőt ellenségeség volt jellemző. Az ezredfordulón a hazai felekezeti intézmények iskolarendszerbeli beilleszkedésének világos értelmezési keretet kínált néhány megkérdőjelezhetetlen európai alapelt: az iskolarendszerben biztosítandó politikai és világnézeti pluralizmus, az iskolaválasztás szabadsága, a szektorsemleges, tanulói létszám alapú intézményfinanszírozás, a központi tantervkhelyzettel való igazodás, valamint a törvényességi és szakmai ellenőrzés általi szabályozás. Ez a világnézeti pluralizmusból kiinduló interpretáció mára felülírta a korábbi, leegyszerűsítő konfliktuselméleti értelmezést, s igazolta, hogy az interdependencia sokkal inkább jellemzi az oktatás szektorainak viszonyát (Allum 1995). Szemmel látható, hogy a felekezeti oktatás nem szeparálódik az államitól, sőt kölcsönhatások sorát lehet kitapintani közöttük. Az utóbbi években az állami oktatáspolitika látványosan vett át eredményesnek mutatkozó gyakorlatokat, kutatási eredményekkel igazolt hatótényezőket az egyházi oktatástól, ilyen pl. az egész napos iskola, az extrakurrikuláris tevékenységek értékének felismerése, a diákok önkéntes, karitatív munkájának bevezetése, a tanári tekintély és megbecsülés megerősítése, az intézmények és a pedagógusok ellenőrzése, minősítése, valamint az oktatás mellett az iskolai nevelés fontosságának hangsúlyozása (Pusztai 2009, 2011a). Azonban visszafelé irányuló hatások is láthatók. Ezek egyike a fentebb tárgyalt centralizációs igény, melyet a nem egyházi szektor központosítottá válása nyilvánvalóan erősít.

Iskolai terepmunkáink alapján kijelenthető, hogy a huszonegyedik század eleji magyar társadalomban az egyházi iskolák sokkal világiasabb lélkörük, mint ahogy azt a két évtizeddel ezelőtti újrainduláskor bárki sejtette volna. Változtak a viselkedési, öltözködési szabályok, a házirendek szigora enyhébb lett, létrejöttek a diákokönkormányzatok. Ennek magyarázata részben az, hogy a magyar társadalom fele maga módján vallásosnak mondja magát, ami az egyházak által deklarált normákhoz való lazább viszonyulás és az individuális vallásosság kombinációját takarja, s éppen ebből a környezetből kerül ki a felekezeti iskolát választó diákok jelentős része. A katolikus intézményekben csökken a szerzetes- és paptanárok aránya, s felekezet-független jelenség, hogy az igazgatói, vezetői pozíciókba nagyobb arányban kerülnek a másik szektorban tapasztalatot szerzett, laikus vagy az egyházhöz lazán kötődő szakértők. Mindeközben a felekezeti iskolai pedagógusok közös továbbképzéseken vesznek részt más szektorokban dolgozó kollégáikkal együtt, pedagógiai szakértőként, érettségi elnökként, de akár állami iskolafenntartói hivatali tisztselőként is megjelennek. Míg a kilencvenes évek elején úgy tűnt, hogy a pilléresedés jellemzi majd a fenntartói szegmensek mentén kialakuló tanár- és

diáktársadalmat, addig mára világossá vált, hogy jelentős az átjárás, és a szektorokon túlnyúló kapcsolathálók léteznek (*Dijkstra et al 2001*). A diákokért folytatott verseny azonban éles maradt a szektorok között és azokon belül is, s a magatartási normák speciális arculata továbbra is a felekezeti iskolák komoly megkülönböztető jegyének számít, amelynek nyomai tetten érhetők a felsőoktatásba a különböző szektorokból érkező hallgatók összehasonlításakor (*Pusztai 2011b, 2012*).

A hátrányos helyzetű rétegek felé fordulás: a régi-új célcsoportok

A társadalmi egyenlőtlenségek kiegyenlítése az oktatáspolitika eminens célja. E cél megvalósulását gyakran kéri számon a kritikai szemléletű oktatásszociológia, miközben az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a tanulókkal és a szülőkkel mint önálló döntésre képes cselekvőkkel számolunk. Kétségtelen, hogy minden kormányzat érdeke az, hogy komprehenzív iskolákat hozzon létre, melyek képesek integrálni a középrétegekből származókat és az alacsony státusúak gyermekéit. Ám minél jelentősebb az alacsony státusúak aránya egy térségen, annál jellemzőbb a homofil iskolai kapcsolathálók biztosítására való törekvés a középrétegek részéről (*Coleman 1990*). Jelentős kérdés tehát, hogy a felekezeti iskola hogyan képes hozzájárulni a társadalmi egyenlőtlenségek enyhítéséhez. Annak ellenére, hogy több tanulmányunkban is rámutattunk a felekezeti középiskola azon hatására, melyet a kulturálisan hátrányosabb helyzetű fiatalok iskolai esélyegyenlőtlenségének mérséklésére fejt ki a normabiztonságra épülő iskolaközösségekben gyökerező társas erőforrások révén, a hazai közgondolkodásban még mindig él az a vélekedés, hogy a felekezeti iskolák elsősorban a magas társadalmi státusú tanulókat gyűjtik össze (*Pusztai 2004, 2009*). Kutatásaink igazolták azt is, hogy mivel a felekezeti középiskolák iskolafelhasználói köre elsősorban értékorientáció és vallásosság alapján szerveződik, ezért iskolaközösségeik képesek a társadalmi réteghatáron átívelő kapcsolathálókká válni (*Pusztai 2004, 2009*). A hazai felekezeti oktatás formálódása az utóbbi években megerősíteni látszik ezt a tézist, hisz átalakulásának negyedik fontos trendje az alacsony státusú társadalmi csoportok felé történő határozottabb odafordulás.

A hátrányos helyzetűek felkarolása az oktatás alap- és felsőfokú intézményeiben a leglátványosabb, de minden szinten megragadható. Alapfokon az iskolaátvételek fémjelzik ezt a jelenséget. Elsősorban a kis lélekszámú, a szegénység, a munkanélküliség és az iskolázatlanság által sújtott, kimondottan hátrányos helyzetű települések, sokszor már tagintézménnyé vált, csökkenő évfolyamszámú és összevont osztályokat működtető, elnéptelenedő iskoláit vette át valamilyen felekezeti fenntartó (*Csejőszki 2012*). Ahol nem volt ennyire kritikus a helyzet, leggyakrabban ott is a gazdasági nehézségekkel és a felszámolás veszélyével szembenéző intézmények kerültek átvételere (*Morvai 2012*).

Az iskolaátvételek terén kimutathatók felekezeti eltérések, sőt az egyes felekezetei különböző iskolafenntartói is másként viselkednek. Empirikus tapasztalataink szerint az iskolaátvételek elsősorban területi szempontból mutatnak sajátos mintázatot, s a régiók közötti eltérések jelentősebbek, mint a felekezetköziek. Nyilván az egyik legalapvetőbb mozgatórugó a felekezeti iskolafenntartó missziós indíttatása és a fiatal korosztály vallási szocializációjának megtámogatása. Azonban ebből nem egységes, hanem többféle stratégia következik. Az egyik koncepció szerint a kiterjedt és erős lokális vallási közösség, a vallásgyakorlók jelentősebb aránya csökkeni, a másik szerint növeli az iskolaátvétel szükségeségének percepcióját. A stratégia másik fontos elemeként azonosítható a felekezeti oktatási intézmények vertikális egymásra épülésének biztosítása, a korábban elaprózott iskolahálózat egyes ponton helyi-regionális rendszerének kiegészítése.

Középfokon egyes magyarázatok szerint vagy a diákok utánpótlás csökkenésével vagy társadalmi illetve missziós küldetésből kifolyólag fordult az iskola a valamivel alacsonyabb státusú rétegek felé. Ezek nem teljesen új érdekcsoportok a felekezeti középiskolákban. Már az első expanziós hullám során rámutattunk létezésükre (Pusztai 2004). A kétezres évek második felében több felekezeti fenntartó felismerte, hogy a hátrányos helyzetű régiók vidéki felekezeti iskoláiban nagy létszámban jelen levő alsó-középosztályi származású, bizonytalan értékrendű, s a gyenge kulturális tőkeellátottság miatt tanulmányi gondokkal is küzdő diákjai nem lesznek képesek integrálni a náluk is hátrányosabb helyzetű csoportokat, sőt félő, hogy azok integrálják őket. A dilemma a Coleman-jelentés óta ismert.

A települési hátrányokkal küzdő középiskolások felkarolásának hagyományos eszköze a kollégium, melyek iskolarendszerbeli aránya megszüntetés vagy összevonás miatt 30 százalékkal csökkent az utóbbi évtizedben, miközben a felekezeti fenntartók nem adták fel a meglevő intézményeket. Így 2013-ra minden ötödik kollégium egyházi fenntartású, melyekben az iskolaival együttműködő pedagógiai munkát és integrációs tevékenységet el tudnak végezni.

A társadalmi integráció további jelentős terepe a szakképzés. Mint fentebb ki-fejtettük, a felekezeti oktatásnak korábban nem volt erőssége a szakképzés, de az oktatás intézményi és tanulói statisztikái alapján egyértelmű, hogy tapasztalható ezen a téren némi növekedés. Ám a munkához való hozzáférés nemcsak a szaktudáson múlik. A tanulmányi eredményesség megbízható mutatóit feltáró kutatás hívta fel a figyelmet a munkához való hozzájárulásra, a munkaattitűdök jelenlétére, ami az önálló, alkotó felnőtt életbe való belépés feltétele, s a társadalmi integráció eszköze (Pusztai 2011b). Az oktatásnak döntő szerepe van a munkaattitűdök kialakításában. Korábbi kutatásaink szerint a felekezeti oktatásügy ennek révén hatékonyan tud hozzájárulni az oktatási rendszer teljesítményéhez. Az egyházi iskolások a közép- és felsőoktatásban is kiemelkednek a tanuláshoz, az extrakurrikuláris tevékenységekhez, az önkéntes munkához és a tervezett munkába álláshoz való pozitív viszonyukkal (Pusztai 2009, 2011b, 2012). A vallásos-

ság mentén szerveződő közösségek társadalmi tőkéjének haszna a fegyelem és az ambíció. A Bourdieu által leírt, s a feltörekvő középrétegeknek tulajdonított habitus igazán közel áll a nevelési eszményhez, amit a felekezetek iskolái elvárnak és kínálnak.

Az egyenlő esélyek biztosítását kitűző oktatás érdekében az oktatáspolitika kiemelt kérdésként kezelte a cigányság problémáinak megoldására való törekvést, s az iskolázottsági elmaradásuk problémáját összekapcsolta a foglalkoztatási és egészségügyi állapotuk javításával is. A kormányzati kommunikáció visszatérő eleme, hogy ebben a felekezeti iskoláknak elháríthatatlan feladata van. 2011-ben a cigány népesség 67 százaléka vallotta magát valamelyen vallási közösségekhez tartozónak,⁵ tehát magasabb arányban, mint a magukat magyarként definiálók. Nincs adatunk arról, hogy a cigány származású tanulók aránya hogyan alakul a felekezeti iskolákban, de az iskolákban felvett interjúink szerint nem könnyű becsalogatni a gyerekeket az egyházak iskoláiba. Mindezt elsősorban az iskolai és a családi normarendszer nagyobb távolsága miatti önszelekcióval magyarázzák (*Gereben & Lukács 2013*). Alapos kutatást kíván az a hipotézis, amely az egyházak „középosztályt megcélzó oktatáspolitikájával” magyarázza bizonyos alacsony státusú csoportok távolmaradását (*Rosta 2013a:328*).

A felsőoktatási intézmények sajátos arculatával, szerepvállalásával korábban részletesen foglalkoztunk (*Puszta 2010*). Az intézménytípusok szerinti struktúra főiskolai súlypontú,⁶ melyekben a pedagógus és szociális szakemberképzés dominál. Új jelenség azonban a római és görög katolikus, a református valamint az evangélius egyházak összefogásában megvalósuló roma felsőoktatási szakkollégiumi hálózat 2011-es megszervezése (*Gereben & Lukács 2013*), melyben a felekezeti összefogás az eredményes nevelési gyakorlatok megosztására vonatkozik. Ezeknek az intézményeknek hosszú távon válik megragadhatóvá az eredményessége, de a hallgatók előrehaladását követő kutatások már elkezdődtek (*Török 2013*). A felekezeti szakkollégiumok azonban nem új keletű intézmények. A legrégebbiek a kilencvenes években kezdték működni. Egy 2011-es kutatás⁷ eredményei szerint a felekezeti szakkollégisták a szülői társadalmi státus szerinti összetétel tekintetében nem térnek el más szakkollégiumok hallgatóitól. Kimutatható azonban, hogy a nem felekezeti szakkollégisták nagyobb, jobbára többgyermekes családokból származnak (*Kardos 2013*). A felekezeti szakkollégiumok inkább multidiszciplinárisak, s általában nem tudományos pályára, hanem felelős értelmiségi szerepekre készítik fel a hallgatókat. Bentlakásosak és a közösségi tevékenységeknek jelentős szerepe van az ott folyó nevelésben, egyértelműen hasznosítva a felsőoktatás világában a felekezeti iskolák arra vonatkozó tapasztalatát, mely szerint az iskolaközösségekben

⁵ A cigány népesség 69 százaléka római katolikus, 18 százalékuk református, 4 százalékuk görög katolikus, 2 százalékuk a Hit Gyülekezetének tagja.

⁶ Az intézmények között erős kisebbségekben vannak az egyetemek (5).

⁷ Szakkollégiumi kutatás. OFI, 2011.

létrejővő stabil kapcsolathálózat, a tanulmányi munkát támogató értelmező közösségi jelentős hozzájárulást képes nyújtani az iskolai pályafutás, a tanulmányi vagy a szélesebb körű eredményesség vonatkozásában.⁸

Összegzés

Magyarországon az ezredfordulóra elfogadott vált szektorsemlegesség elve határozza meg a felekezeti intézmények státusát. Munkájukra a társadalom megbecsüléssel tekint, így bevált pedagógiai gyakorlatuk néhány elemét az oktatási kormányzat adaptálni próbálta az állami szektorban. Az egyházak oktatáspolitikájának legalapvetőbb vonása a fiatal korosztály vallási szocializációjának megtámogatását célzó misszió és a felekezeti oktatási intézmények vertikális egymásra épülésének biztosítása, a helyi-regionális intézményhálózatok kiegészítése. A vallásosság és a társadalmi státusmutatók együttes területi elemzésének eredményeképp elmondható, hogy a magyar társadalom fele nyitott a felekezetek különböző intézményei felé, azonban számos adatból a felekezeti iskolák regionálisan eltérő funkciójára következtethetünk. Az utóbbi majd egy évtizedben kimutatható a felekezeti oktatási intézmények szolid mértékű, de határozott tényerése az oktatási rendszerben. Megállapítható, hogy a korcsoportok csökkenő demográfiai mutatói mellett az egyházi szektorban enyhe növekedés következett be, de az állami fenntartású intézmények tanulólétszám-veszteségét nem a felekezeti szektor növekedése okozta. A 2000-es évek közepétől tartó bővülés az állami iskolafenntartói szektor egységesítével várhatóan lezárul. A kezdetű centralizációs törekvések erősödhetnek a felekezeti oktatásügyben, mivel a centralizált állami oktatási rendszer várhatóan erős, hatékony működő versenytárs, s a pedagógusok számára vonzó munkaadó lesz, ami esetleg ellensúlyozhatja a felekezeti iskolákban dolgozó tanárok viszonylagos szakmai önállóságának előnyeit. Mindeközben a sokszereplős belső, felekezeti játéktér konfliktusai várhatóan nem lesznek enyhébbek, és a szektorközti kölcsönhatások is tovább erősödhetnek. A legfontosabb új jelenség a felekezeti intézmények szisztematikus odafordulása a hátrányosabb tanulói-hallgatói rétegek felé, mely minden oktatási szinten megfigyelhető. A következő évek kutatásai elsősorban arról fognak szólni, hogy az átvett iskolák és a felekezeti szakkollégiumok mennyit tudnak lendíteni a hátrányos helyzetű csoportok felemelkedésén.

PUSZTAI GABRIELLA

⁸ „A kutatás az EU és Magyarország támogatásával, az ESzA társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „>Nemzeti Kiválóság Program – Hazai kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program< kiemelt projekt keretében valósult meg”.

IRODALOM

ALLUM, PERCY (1995) *State and Society in Western Europe*. Cambridge, Polity.

BACSKAI KATINKA (2008) Református iskolák tanárai. *Magyar Pedagógia*, No. 4, pp. 359–378.

COLEMAN, J. S. (1990) *Equality and achievement in education*. New York, Westview.

CSEJOSZKI MIHÁLY (2012) Egyházi szerepvállalás – Iskolaátadások a Csereházon. In: BUDA ANDRÁS & KISS ENDRE (eds) *Interdisciplináris pedagógia és a felsőoktatás alakváltozásai*. Debrecen, Debreceni Egyetem Neveléstudományok Intézete.

DIJKSTRA, A. B., DRONKERS, J. & KARSTEN S. (2001) *Private Schools as Public Provision for Education. School Choice and Marketization in the Netherlands and Elsewhere in Europe*. National Center for the Study of Privatization in Education.

GEREBEN FERENC & LUKÁCS ÁGNES (2013) *Fogom a kezét és együtt emelkedünk. Tanulmányok és interjúk a romaintegrációról*. Budapest, Agóra.

GREELEY, ANDREW M. (1975) Continuities in Research on the “Religious Factor”. *American Journal of Sociology*, No. 3, pp. 355–359.

GYÖRGYI ZOLTÁN (1993) A szekszárdi Kolping Szakiskola. *Educatio*, No. 1, pp. 136–142.

IMRE ANNA (2005) A felekezeti középiskolák jellemzői a statisztikai adatok tükrében. *Educatio*, No. 3, pp. 475–491.

KARÁDY VIKTOR (1997) Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Budapest, Replika.

KOPP ERIKA (2005) A református középiskolák identitása. *Educatio*, No. 3, pp. 554–572.

KORZENSKY RICHÁRD (2000) *Szünet nélkül: egyhárról, iskoláról*. Tihany, Bencés Apátság.

KOZMA TAMÁS (1992) Egyház és demokrácia. *Educatio*, No. 1, pp. 1–3.

LEHRER, EVELYN L. (1999) Religion as a Determinant of Educational Attainment: An Economic Perspective. *Social Science Research*, No. 28, pp. 358–379.

LENSKI, GERHARD (1961) *The Religious Factor: A Sociological Study of Religion's Impact on Politics, Economics, and Family Life*. New York, Doubleday.

MÁTÉ-TÓTH A. & NAGY G. D. (2013) A 2011-es népszámlálás vallási adatairól. *Egyház és társadalom*, 4.4.

MORVÁI LAURA (2013) Pedagógusok a fenntartóváltás után. In: PUSZTAI G. & LUKÁCS Á. (eds) *Közösségetteremtők*. Debrecen, Debreceni Egyetem Kiadó, pp. 172–194.

NAGY ATTILA (2003) *Háttal a jövőnek*. Budapest, Gondolat.

PUSZTAI GABRIELLA (2004) *Iskola és közösség*. Budapest, Gondolat.

PUSZTAI GABRIELLA (2009) *A társadalomtőke és az iskola*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.

PUSZTAI GABRIELLA (2010) *Religion and Higher Education in Central and Eastern Europe*. Debrecen, University of Debrecen, CHERD.

PUSZTAI GABRIELLA (2011a) Vallásosság és pedagógiai ideológiák. *Educatio*, No. 1, pp. 48–61.

PUSZTAI GABRIELLA (2011b) *A láthatatlan kéztől a baráti kezekig. Hallgatói értelmező közösségek a felsőoktatásban*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.

PUSZTAI GABRIELLA (2013) Hallgatói vallásosság és felsőoktatási beágyazottság. *Confessio*, No. 1, pp. 26–44.

ROSTA GERGELY (2013a) Hit és vallásgyakorlat. In: SZÉKELY LEVENTE (ed) *Magyar Ifjúság 2012*. Budapest, Kutatópont, pp. 316–331.

ROSTA GERGELY (2013b) Mi a gond a Népszámlálás vallási adataival? *Új Ember*, 4.4.

TOMKA MIKLÓS (2010) Vallási helyzetkép 2010. In: ROSTA, G. & TOMKA, M. (eds) *Mit értékelnek a magyarok?* Budapest, Faludi Ferenc Akadémia, pp. 401–426.

TOMKA MIKLÓS (1992) Vallás és iskola. *Educatio*, No. 1, pp. 13–25.

TOMKA MIKLÓS (2007) *Egyház a társadalomban*. Piliscsaba, PPKE. (Pázmány Társadalomtudomány 8.)

TÖRÖK PÉTER (2013) What Should We Pay Attention To? Some Preliminary Information on the Value System of the Students in the Network of Church-run Roma Special Colleges. *HER*, No. 4.

ZULEHNER, TOMKA & NALETOVA (2008) Religionen und Kirchen in Ost(Mittel)europa: Entwicklungen seit der Wende. Ostfildern, Schwaabenverlag.